

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 141 «20»: 17.025

DOI 10.35423/2078-8142.2019.1-2.13

Д. В. Усов,

доктор філософських наук, доцент,

Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля

Національного університету цивільного захисту України

e-mail: dimausov@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8898-9743>

ТЕОРЕТИЧНІ МЕЖІ ТА ПРАКТИЧНИЙ СЕНС НОВІТНЬОЇ ФІЛОСОФІЇ КОНТРАКТУАЛІЗМУ (ВІД СВОБОДИ ДО ДОВІРИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ)

У статті досліджено важливу для сучасної філософії ідею про теоретичні межі та практичний сенс новітньої філософії контрактуалізму. А також доведено точку зору про те, що в подальшому розгортанні та осмисленні ідеї суспільної угоди засадничим має стати теоретичне та практичне визнання свободи та відповідальності, людської гідності та довіри людей одне до одного та до державних, суспільних інституцій. А осмислення таких людських чеснот та способів людського буття, як чесність, справедливість та відповідальність має доповнюватися їх існуванням в якості реальних соціальних практик. Звертаючись до творів таких класиків сучасної філософії, як Ю. Габермас, Г. Йонас, А. Гонет, Ф. Фукуяма, доведено, що ті учасники суспільної угоди, яким притаманна свобода, гідність та відповідальність, можуть стати не лише об'єктами, а і суб'єктами суспільного буття, тобто громадянами. Автор статті прагне віднайти відповіді на запитання про те, на які виклики нашою сучасною демократичною суспільством і чи лише правлячі еліти є відповідальним за перспективи розвитку нашого суспільства. У теоретичному сенсі у статті йдеться про дослідження сучасного стану філософії контрактуалізму, її спроб вийти за межі процедурного формалізму та

кантівського трансценденталізму, долучитися до осмислення не лише проблем свободи та справедливості, а й довіри та відповідальності кожного громадянина як суб'єкта реальної суспільної угоди.

Ключові слова: *теорія суспільної угоди, філософія контрактуалізму, свобода, відповідальність, гідність, довіра, справедливість, політична філософія.*

Не лише глобальні трансформації та кризові явища сучасного суспільства, втілені у викликах ліберальній демократії, а й виклики і несподівані трансформації нашого суспільного буття актуалізують осмислення місця і ролі суспільної угоди загалом, спрямовують наші роздуми про можливість досягнення згоди, порозуміння між людьми в річище осягнення глибинного сенсу свободи, довіри та відповідальності в межах теорії та практики суспільної угоди. Розуміння евристичного сенсу та меж сучасного контрактуалізму набуває особливої актуальності не лише для країн пострадянського простору, які прагнуть розбудови своїх держав як правових та демократичних. Адже демократія, принаймні в найістотнішому її визначенні, це не що інше, як влада, заснована на суспільній угоді. Та на які виклики наштовхується сучасне демократичне суспільство, чи спроможне воно їх подолати, хто є відповідальним за перспективи розвитку, наприклад, нашого суспільства? Відповіді на ці запитання ми й спробуємо віднайти через дослідження сучасного стану філософії контрактуалізму, її спроб вийти за межі його процедурного формалізму та кантівського трансценденталізму, долучитися до осмислення не лише проблем свободи та справедливості, а й довіри та відповідальності.

Вітчизняні та зарубіжні науковці неодноразово звертались до проблем теорії суспільної угоди. Численні розвідки відомих західних філософів (Б. Беррі, А. Велмера, Ю. Габермаса, А. Гонета, Х. Горна, Дж. Грея, О. Гьофе, Р. Дворкіна, В. Кимліки,

П. Колера, Г. Ломана, Г. Майєра, Е. Макінтайра, Д. Мілера, М. Нуссбаум, Дж. Ролза, А. Сена, Н. Скарано, Ч. Тейлора, Е. Тугендгата, Р. Форста), особливо в царині соціальної і політичної філософії, філософії права і моралі (в контексті послідовного осмислення природи та меж теорії суспільної угоди) неможливо уявити поза роздумами про свободу, владу, справедливість та несправедливість, рівність та права людини, її ідентичність та відповідальність. Уся їх творчість налаштована на доведення ідеї про необхідність плекати наріжну роль чеснот справедливості, толерантності, свободи та солідарності в сучасному суспільстві. Зрештою, увага акцентується на істотній зміні ролі Іншого в тлумаченні не лише проблем свободи, добра та справедливості, а й демократії як важливого способу суспільного буття.

Принципово важливими для розуміння особливостей сучасного контрактуалізму стали розробки К.-О. Апеля, Ш. Гозепата, О. Гьофе, А. Єрмоленка, Р. Мартіна, М. Томпсона, спрямовані на пошук відмінності трансцендентально-прагматичного тлумачення консенсусу від концепцій суспільної угоди Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо. У межах дослідження теорії суспільної угоди плідними стали роздуми про мову та комунікацію К.-О. Апеля та його послідовників (Д. Бьолер, Ю. Габермас, А. Єрмоленко, В. Кульман), а також до ідеї Г. Йонаса та Ф. Фукуями.

Важливою особливістю новітніх філософських роздумів про суспільну угоду стала їх органічна належність до царини дискусій про пошуки моральних засад сучасного суспільства, коли основні етичні настанови та цінності мають полишити і, зрештою, полишають сферу приватного життя, а колективну безвідповідальність необхідно замінити колективною відповідальністю. У самій ідеї суспільної угоди та її інтерпретації В. Керстінгом, Д. Готьє, Р. Дворкіним, Дж. Ролзом, А. Сеном, Е. Тугендгатом, у її визначальному зв'язку з найістотнішими проблемами сучасної етики, політичної філософії та філософії права висвітлюється її як загальноєвропейський, так і загальнолюдський сенс. Опертя на здобутки та основні принципи вітчизняної та західної соціальної та

політичної філософії свідчить про нагальну потребу подальшого дослідження ідеї суспільної угоди влади та народу в контексті спростування думки про доброго турботливого правителя, що може привести суспільне, політичне життя до необмеженої авторитарної влади.

Саме засадничий методологічний сенс класичної теорії суспільної угоди й уможливили актуалізацію останньої у творчості Дж. Ролза. Уже в Руссо йдеться про перетворення угоди на засади правових відносин, бо він вибудовує свою теорію, послідовно розмежовуючи розуміння людини та громадянина й актуалізуючи по-справжньому філософський дискурс механізмів формування модерної автономної особистості та властивої їй солідарності. Особливістю роздумів І. Канта про суспільну угоду влади та народу є його рішуче заперечення самої думки про доброго турботливого правителя. Адже головне зло в суспільному, політичному житті – це необмежена авторитарна влада. Тож Кант, актуально й на наше сьогодення, зауважує: ніякий політичний лад не можна назвати розумним, якщо його дорослі громадяни вважаються нерозважливими підлітками без свої власних прагнень та бажань. Звідси й випливає теза про те, що дії влади (колективної чи одноосібної) мають обмежуватися не її добротою та турботою про підлеглих, а визнанням кожного індивіда вільним та незалежним громадянином. Саме цю засадничу ідею кантівського контрактуалізму й запозичив та ґрунтовно розвинув у своїй «Теорії справедливості» Дж. Ролз. Цей важливий методологічний принцип ролзівського контрактуалізму чітко виокремлює та формулює Ю. Габермас. На його думку, для надання стійкості базовим нормативним ідеям своєї концепції Ролз застосовує метод так званої рівноваги міркувань (рефлексивної рівноваги). І в такий спосіб «приходить до основного поняття «моральної особи» та до подальших основних понять політичного «автономного громадянина», «чесної кооперації», «добре впорядкованого суспільства» тощо шляхом раціональної реконструкції перевірених інтуїцій,

тобто таких інтуїцій, на які ми натрапляємо у практиках і традиціях демократичного суспільства» [1, с. 94].

Принципово важливим є намагання осмислити проблему та ідею суспільної угоди не лише в морально-правовому, а й у методологічному вимірах, що свідчить не лише про недостатню кількість таких підходів, а й про їх перспективність та значущість, які давали б можливість не лише описати нагальні проблеми, а й вказати шляхи вирішення складних конфліктних ситуацій сьогодення.

Усебічний аналіз сучасного європейського, переважно німецькомовного філософського дискурсу суспільної угоди, дає змогу чітко оприявнити її не лише загальноєвропейський, а й універсальний, інтеркультурний методологічний сенс в якості засад та непересічного алгоритму розмаїтих форм складної соціальної практики сьогодення. Особливості новітнього контрактуалізму ми можемо безпосередньо віднайти у працях О. Гьофе. Принципово важливим у методологічному сенсі для розуміння особливостей сучасного контрактуалізму став (з опертям на розробки К.-О. Апеля, О. Гьофе) пошук відмінності трансцендентально-прагматичного тлумаченням консенсусу від концепцій суспільної угоди Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо. І йдеться не лише про перехід методологічного соліпсизму до методології, заснованої на апіорі комунікативної спільноти, що стає (в побудовах К.-О. Апеля) регулятивним принципом етики відповідальності. Спираючись на низку важливих методологічних зрушень до теорії суспільної угоди Гоббса та Локка, а потім і Руссо, які потребували детального аналізу, відомі в царині європейської політичної філософії автори зазначали, що вихід за межі природного стану засвідчив виникнення нового суспільного принципу регуляції діяльності, спрямованої на справедливе облаштування світу.

Осмислюючи методологічні засади сучасних роздумів про теорію суспільної угоди, потрібно звернутися насамперед до роздумів про мову та комунікацію К.-О. Апеля, а потім – до основних понять етики дискурсу Ю. Габермаса та Апеля. По-перше, в

межах створеної Апелем концепції трансцендентальної прагматики (в його «Трансформації філософії») здійснено не просто перехід до філософії комунікації, а власне її заснування. Його філософії комунікації або трансцендентальній прагматиці властиве прагнення до визначення умов можливості людського спілкування, порозуміння. Властивий роздумам про комунікацію К.-О. Апеля та етиці дискурсу Ю. Габермаса ліберальний контрактуалізм також прагнув повернути до життя проблеми справедливості, свободи, рівності, людської гідності на протигагу домінуванню логічного позитивізму, утилітаризму та інтуїтивізму. Саме останні власне й були ознаками методологічної застарілості та сумнівного евристичного сенсу тогочасної політичної, соціальної та моральної філософії.

По-друге, досягнення взаєморозуміння і згоди можливе лише тоді, коли засновки ідеальної комунікації властиві і реальній комунікації. Тоді норми мовної комунікації, на думку Апеля і Габермаса, за певних умов, можуть поставати засадою моральної оцінки. На цьому шляху власне постає можливість обґрунтування таких чеснот, як «рівність», «справедливість», «солідарність» та «відповідальність», що свідчить про здатність дискурсивної етики тлумачити формально-процедурні принципи дискурсу в якості механізмів обґрунтування моральних норм. Таким чином, дискурсивна етика постає етикою колективної спів-відповідальності за далекосяжні наслідки дій, прийнятих на основі консенсусу, проголошує можливість важливості (саме для теми нашого дослідження та реальних процесів досягнення суспільної угоди за суперечливих, часто драматичних обставин реального буття) обґрунтування і виправдання моралі однакової поваги до кожного та солідарної відповідальності за кожного.

Як свідчить аналіз сучасного та новітнього контрактуалізму, важливою особливістю суспільної угоди є передусім її легітимувально-обмежувальний сенс та органічний зв'язок з ідеєю прав людини. Вона не лише легітимує, а й обмежує панування. А за

умов плюралістичного розмаїття інтересів, однакості можна досягти завдяки не так переконливим аргументам, як фанатизму, колективним маніпуляціям та популізму. Послідовний аналіз у ландшафтах контрактуалізму основних складових та принципів вимірів етики відповідальності К.-О. Апеля уможливило розуміння апелівської філософії як етики солідарної відповідальності умов глобальної екологічної та соціальної кризи та життєво-нагальної необхідності поєднання ідеї суспільної угоди, свободи, справедливості та відповідальності. Йдеться, насамперед, про відмову К.-О. Апеля від методологічного соліпсизму філософії модерну і заміну його поняттями «порозуміння», «згоди», «угоди», «спілкування» та побудову на цих засадах трансцендентальної філософії апріорі інтерсуб'єктивного порозуміння, в межах якого навіть самотня людина може пізнати та зрозуміти світ. Важливою особливістю новітніх філософських праць Г. Йонаса, Б. Вальденфельса, К.-О. Апеля, М. Ріделя стала їх органічна приналежність до царини дискусій про пошуки моральних засад сучасного суспільства, коли основні етичні настанови та цінності мають полишити і, зрештою, полишають сферу приватного життя, а колективну безвідповідальність потрібно замінити персональною відповідальністю. Насправді, суспільство не можна уявляти як спільноту дружньо налаштованих громадян. Тому Ю. Габермас тлумачить суспільну угоду як спосіб регулювання суспільної діяльності, адже дійсно легітимними та справедливими є ті способи суспільного буття, які втілюють загальний інтерес, чи загальну волю. Він прагне пов'язати право людини та її інтерес, користь та справедливість, ідеали античного полісу та новочасового індивідуалізму, принципи чеснот та спільноти з доктриною природного права. Важливим у цьому в сенсі є для нього поняття згоди, яка досягається за умов непримусового дискурсу вільних та рівноправних учасників суспільної угоди. Через властиве контрактуалізму намагання пов'язати нормативне обґрунтування справедливості з інтересами окремих людей виникла потреба проаналізувати проблему етичного виправдання правових норм,

які не можуть ґрунтуватися лише на примусі кращого аргументу. Означена настанова тісно пов'язана з практикою довіри та поваги до гідності кожного окремого індивіда. Розгортання тези про те, що згода в суспільстві формується не лише завдяки консенсусу, а й завдяки особистій та колективній відповідальній турботі про спільні проблеми та потреби в межах свого «життєвого світу», потребувало опертя на сучасні дослідження проблем свободи, відповідальності, «життєвого світу».

Щодо методологічного сенсу розуміння сучасних вимірів контрактуалізму та місця в ньому проблеми свободи, ми не могли не звернутися до ґрунтовної праці А. Гонета «Право свободи: нарис демократичної моральності» [2], в якій ґрунтовно досліджено перехід від історичного дискурсу свободи до «дійсної, соціальної свободи». Методологічно важливим став акцент Гонета на взаємозв'язку негативної свободи з теорією суспільної угоди [2, с. 44–58], а також критичне осмислення взаємозв'язку гіпотетичної угоди з ідеями свободи і справедливості. Критичні закиди на адресу класичного контрактуалізму Гонет розширив до осмислення меж соціального ліберального проекту загалом, адже останній, на його думку, дивиться на наше несправедливе, сповнене принижень та «війни всіх проти всіх», буття крізь спрощену призму нормативізму, який має бути доповнений соціальним аналізом [2, с. 15].

У сучасній німецькій філософії першість в осмисленні суспільної угоди як власне філософської проблеми належить В. Керстінгу. Його роздуми, які розпочиналися в праці «Політична філософія суспільної угоди» [3] з осмислення дилеми «політичного аристотелізму» та «новочасного індивідуалізму», набули подальшого розвитку саме в межах означеної дилеми. У своїх останніх працях В. Керстінг постійно звертається до аналізу політичної та соціальної філософії Дж. Ролза, його спроб віднайти підстави для визнання об'єктивності свого конструктивізму у методі рефлексивної рівноваги, що доповнювалося невпинним по-

шуком відповідності між теоретичним обґрунтуванням принципів справедливості та нашими повсякденними моральними судженнями.

Розуміння новітніх філософських дискурсів суспільної угоди та її практичного сенсу неможливе без осмислення основних понять та принципів критичного осягнення теорії суспільної угоди Е. Тугендгатом, його роздумів про владу, справедливість, рівність та права людини. Відповідаючи на запитання про те, чи маємо ми підпорядковувати свою поведінку, зрештою, своє життя системі моральних норм, цінностей та правил, Е.Тугендгат стверджує, що мораль – це вільна нормативна система, а приналежна до моральної спільноти людина вільно визнає цю систему взаємних санкцій, за впевненості, що й інші роблять те саме. Тож справжня справедливість ґрунтується на взаємозв'язку прав та обов'язків, повазі до них, що є істотнішим за конвенційне чи примусове визнання суспільних норм та цінностей. Адже мораль – це така нормативна система, яка ґрунтується не на насильстві та покараннях, а є внутрішньо визнаною: «кожен член моральної спільноти добровільно визнає взаємні внутрішні санкції» [4, с. 15]. Е. Тугендгат, як Ч. Тейлор, наголошує на принципово інтерсуб'єктивному характері морального чуття: «Моральні чуття – обурення, гнів, чуття провини – втрачають свій сенс, коли немає впевненості в тому, що й інші люди (члени моральної спільноти) поділяють їх» [4, с. 16].

Обстоюючи права людини як моральні права, Е. Тугендгат акцентує увагу передусім не на договірному (хоча, безперечно, його визнає), а на екзистенційному вимірі наших моральних та громадянських чеснот. Таким чином, він не просто продовжує відому ідею Аристотеля про основні людські чесноти, а прагне витлумачити їх як спосіб здійснення людського буття в його персональному та суспільному вимірах та втілення не так правового, як морального обов'язку.

Суттєве для реального функціонування суспільної угоди опертя на довіру її учасників пов'язано насамперед з особливістю

довіри. Адже саме вона є важливою засадою взаємодії та порозуміння людей у суспільстві, принциповою умовою самого існування останнього. І це зумовлено самою природою довіри, адже насправді всі учасники соціальної взаємодії, кожна з її сторін «повинна хоч якоюсь мірою вірити в добрі наміри іншої і бути готовою не обстоювати свої права будь-якою ціною» [5, с. 506]. Витлумачена в такий спосіб довіра передбачає взаємні зобов'язання, які не лише є важливими принципами спільного буття людей у тій чи іншій спільноті, а й запобіжником зрадливої, корисливої та нечесної поведінки суб'єктів соціальної взаємодії.

Отже, доходимо висновку про те, що в межах ідеї суспільної угоди актуалізується проблема моральності як проблема нашого слідування голосу природи всередині нас. Особливе місце в дослідженні взаємин моралі та інтересу, політики і моралі належить проблемам свободи, справедливості та толерантності, як тих моральних чеснот, що роблять людину справжнім господарем самої себе і в контексті ідеї суспільної угоди набуває не монологічного, а діалогічного виміру. І не лише республіка Руссо, а й суспільний устрій, обстоюваний Ролзом та Габермасом, базуються на принципах народовладдя та рівності всіх перед законом. Усі вони засуджують правителів, які, керуючись макіавеллівським принципом, вважали шкідливим дотримання моральних норм та принципів у царині політики, а вимога завжди бути чесним, відповідальним є обов'язковою для кожного громадянина як реального учасника суспільної угоди влади та народу, а також кожного з нас не лише у вертикальному, а й у горизонтальному сенсі.

Водночас ідея суспільної угоди дає можливість об'єднати (шляхом згоди, компромісу як процедури вирішення проблеми) різноманітні, часом навіть відмінні інтереси та цінності, та є більш адекватною (ніж заснований переважно на інструментально-технічній або ж стратегічній раціональності утилітаризм, що прагне лише до зиску) плюралістичній сутності сучасного суспільства. До того ж наявність спільного інтересу та заснована на

взаємній довірі згода допоможе людям (краще за будь-який контракт) діяти злагоджено для досягнення спільної мети. І для того, щоб залишитися в просторі справедливості та моралі, потрібно звільнитися від формальних угод, замінити їх угодами реальними. Принципово важливим є намагання осмислити проблему та ідею суспільної угоди не лише в морально-правовому, а й у методологічному вимірах, що свідчить не лише про недостатню кількість таких підходів, а й про їх перспективність та значущість, які дали б можливість не лише описати нагальні проблеми, а й вказати шляхи вирішення складних конфліктних ситуацій сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Габермас Ю.* Залучення іншого: Студії з політичної теорії. Львів, 2006. 416 с.
2. *Honneth A.* Das Recht der Freiheit. Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit. Berlin, 2013. 628 S.
3. *Kersting W.* Politische Philosophie des Gesellschaftsvertrags. Darmstadt, 1994. 369 S.
4. *Tugendhat E.* Das Problem einer autonomen Moral // Ernst Tugendhats Ethik. Einwaende und Erwiderungen. München, 2006. S. 13–31.
5. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М., 2004. 730 с.

REFERENCES

1. Habermas, J. (2006). *Involvement of the other: Political Studies Studies*. Lviv. [In Ukrainian].
2. Honneth, A. (2013). *Das Recht der Freiheit. Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit*. Berlin.
3. Kersting, W. (1994). *Politische Philosophie des Gesellschaftsvertrags*. Darmstadt.
4. Tugendhat, E. (2006). Das Problem einer autonomen Moral. *Ernst Tugendhats Ethik. Einwaende und Erwiderungen* (pp. 13-31). München.
5. Fukujama, Fr. (2004). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Moscow. [In Russian].

Dmytro Usov

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defense of Ukraine, e-mail: dimausov@i.ua

Theoretical measures and practical meaning of the modern philosophy of contractualism (from freedom to trust and responsibility)

Abstract

The article arises an important for the modern philosophy idea of theoretical limits and practical meaning of the modern philosophy of contractualism. It is also proved that in the further escalation and realization of the idea of a social agreement, the main must be the theoretical and practical recognition of the importance of freedom and responsibility, human dignity and trust among people to each other and to state and public institutions. The understanding of such human virtues and ways of human existence as honesty, justice and responsibility should be completed by their existence as real social practices. Based on the contemplation of such classics of contemporary philosophy as K.-O.Apel, J.Habermas, H.Jonas, A. Honneth, W.Kersting, F.Fukuyama, proved that those members of the social agreement, which are inherent in freedom, dignity and responsibility can become not only the objects but also participants of social life, these are citizens. The author of the article seeks to find answers to the questions about the challenges is facing a modern democratic society and whether only the ruling elites are responsible for the prospects of its development? In the theoretical sense, the article deals with the study of the current state of the philosophy of contractualism, its attempts to go beyond procedural formalism and Kant transcendentalism, to engage in understanding not only the problems of freedom and justice, but also the trust and responsibility of every citizen as the subject of a real social agreement.

Keywords: *theory of social agreement, philosophy of contractualism, freedom, responsibility, dignity, trust, justice, political philosophy.*

Дмитрий Усов

доктор философских наук, доцент,

Черкасский институт пожарной безопасности им. Героев Чернобыля

Национального университета гражданской защиты Украины,

e-mail: dimausov@i.ua

Теоретические границы и практический смысл новой философии контрактуализма (от свободы к доверию и ответственности)

Аннотация

В статье исследована важная для современной философии идея о теоретических границах и практическом смысле новой философии контрактуализма. Также доказывается точка зрения о том, что в дальнейшем развертывании и осмыслении идеи общественного договора основополагающим должно стать теоретическое и практическое признание свободы и ответственности, человеческого достоинства и доверия людей друг к другу и к государственным, общественным институтам. А осмысление таких человеческих качеств и способов человеческого бытия, как честность, справедливость и ответственность, должно дополняться их существованием в качестве реальных социальных практик. Обращаясь к произведениям таких классиков современной философии, как Ю. Хабермас, Г. Йонас, А. Гонет, Ф. Фукуяма доказано, что те участники общественного соглашения, которым свойственны свобода, достоинство и ответственность, могут стать не только объектами, но и субъектами общественной жизни, то есть гражданами. Автор статьи стремится найти ответы на вопросы о том, на какие вызовы наталкивается современное демократическое общество и только ли правящие элиты отвечает за перспективы развития нашего общества. В теоретическом смысле в статье говорится об исследовании современного состояния философии контрактуализма, ее попыток выйти за пределы процедурного формализма и кантовского трансцендентализма, приобщиться к осмыслению не только проблем свободы и справедливости, но и доверия и ответственности каждого гражданина как субъекта реального общественного соглашения.

Ключевые слова: теория общественного договора, философия контрактуализма, свобода, ответственность, достоинство, доверие, справедливость, политическая философия.